

Reisikirjeldus Eestist 1592. a.

Vello Helk

Reisikirjelduse autor
Augustin von Mörsberg



Tunas (2000, nr. 2) on avaldatud Taani riiginõuniku Jacob Ulfeldti reisikirjeldus 1578. aastast. Neliteist aastat hiljem külastas Eestit Augustin Freiherr zu Mörsberg und Beffort, kelle reisikirjeldus on publitseeritud Carl-Heinrich Seebachi poolt ("Reise durch die nordischen Länder im Jahre 1592", Neumünster 1980, 156 lk.).¹ Reisikirjelduse autor pärineb Elsassist, 1573. a. võeti ta vastu Johannitide Ordu liikmeks. See vaimulik rüütliordu, mis oli ristisõdades Jeruusalemma kuningriigi üks tähtsamaid toetajaid ja jõude, asus pärast Palestiinast väljatõrjumist Küprosel, hiljem Rhodosel, 1522. aastast alates aga Maltal. Mörsberg oli ametlikult ordu prior Taanis, peale selle mitme ordulossi komtuur Elsassis ja Lotringis.

Kõnealuse reisi sooritas Mörsberg Holsteini hertsogi Christiani (1570–1633) saatjana. Teekond algas Hamburgist ning viis läbi Holsteini ja Schleswigi Kopenhaagenisse. Seal viibides kasutas reisiseltskond juhust, et külastada kuulsat astronoomi Tycho Brahe observatooriumi Veni saarel. Edasise teekonna puhul kirjeldab Mörsberg pikemalt talupojapulmi Skånes, kus ta oli kohaliku aadliku Jacob Krabbe külaline Rytseholmis (praegu Rössjöholm).

Järgmine reisisiht oli Šotimaa, kuhu siirduti laevaga Bohusist. Pärast ringreisi ja kuninga õukonna külastamist läks seltskond

jälle laevale, mille sihtsadamaks oli Bergen Norras. Sealt viis neid tee piki rannikut Trondheimi, kust edasine reis toimus ratsa üle mägede Nyköpingisse Rootsis, kus asus hertsog Karli (hiljem Karl IX) õukond.

Nyköpingis peatus Mörsberg kümme päeva ja siirdus siis edasi Stockholmi, kus ta kuningas Johan III poolt hästi vastu võeti. Ta külastas ka Uppsalat ja kirjeldab üsna põhjalikult mitte ainult vaatamisväärsusi, vaid ka kuningakoda ja juhtkonda ning nende jõukust ja kombeid, peale selle sise- ja välispoliitilisi suhteid ning sõjaväge. Mörsberg, kelle ema pärines kaubandusvürstide Fuggerite perekonnast, pühendab samuti üsna palju tähelepanu majandustingimustele ja kaubandusele. Ta käsitleb kaunis põhjalikult rootsi ja soome talupoegade elu-olu ja kombeid.

Teekond viis reisijaid edasi üle Botnia lahe. Rootsi kuningas andis neile kaasa kaks saatjat: saksa aadliku Jürgen von Gersdorffi ja ühe oma usaldatavaima teenri nimega Gabriel Trälod, kes oli omal ajal olnud jesuiitide õpilane ja mõned aastad koguni ordu liige.² Peale nende võttis ta Stockhol-

¹ Varem lühemalt tutvustatud siinkirjutaja poolt artiklis "Kaks reisikirjeldust 16. sajandist" (Tulimuld 1981, lk. 13–15).

² Ekslikult nimetatud Gabriel Troll, lk. 112 siiski ka Trolodh. Tema kohta vt. Vello Helk. Laurentius Nicolai Norvegus S.J., København, 1966, lk. 199,

mist kaasa ühe noore Liivimaa aadliku, Dietrich von Orgies'i, kes valdas 5–6 keelt, mida sel reisil vaja läks.

Järgmiseks sihiks oli Turu, tookordne Soome pealinn ja tähtsaim kindlus. Edasine reis kulges ühel Rootsi sõjalaeval üle Porvoo Liivimaale. Soome lahe ületamisel aga ajas tuul nende laeva Vene piiri lähedale, paika, kus nad ei tohtinud maabuda, sest see oli rootslaste suhtes vaenulik ala. Nii peatusid nad poolteist päeva tühjadel saartel, enne kui jõudsid Narva, mis tookord oli rindelinn. Narva jõe ääres olid vastastikku Rootsi ja Vene väed, kumbki oma kaldal, nad olid just sõlminud 14-päevase vaherahu. Vene kindluses teisel pool jõge oli 70 000 meest, rootslasi siinpool kaldal 30 000.

Jõudnud kalda lähedusse, lahkusid nad laevalt. Sealt oli veel 12 miili Narva kindluse ja linnani. Mörsberg esitas jalaväe pealikule ooberst Klas Flemingule oma passi. See ooberst ja kapten-leitnant Blanc, kes oli prantslane, osutasid Mörsbergile suurt au ja sõprust ning võtsid ta nelja päeva jooksul läbirääkimistele kaasa; vaheldumisi kord siin-, kord sealpool jõge. Kuna Mörsberg ei saanud räägitavast hästi aru, siis tõlgiti ja selgitati talle kõike. Venelased nõudsid tagasi oma kaotatud maad, linna ja losse, peale selle osa Liivimaast ja suure summa sõjakulude katteks. Et aga järeleandmisi oli tehtud vähe, siis ei jõutud mingile kokkuleppele ja vastu talve algas jälle tõsine sõda. Sõdida tuli talvel, sest siis oli see võimalik tänu jääkattele, suvel takistasid võitlust suured veekogud. See sõda olevat kestnud 30 aastat suurte kaotustega mõlemal poolel.

Kumbki valitseja oli käitunud sealjuures väga upsakalt, üks ei tahtnud teisest madalama olla. Mõlemate ülemused toetasid oma isandate uhkust kummaliste tseremooniatega abil.

Venelaste poolel kohtuti ühes suures, kahe sissepääsuga telgis. Telgi keskele oli üles riputatud vaheriie, nii et mõlemad saatkonnad said teineteist nägemata siseneda ja istet võtta. Siis lasti vaheriie alla ja kumbki pooltest ei saanud teada, kes neist oli esimesena saabunud. Rootslaste poolel oli läbirääkimiste otstarbeks pikk telk, mille keskel oli ühest uksest teiseni ulatuv laud. Venelased ja rootslased tulid sisse kumbki oma uksest ja ka istusid nõnda, et kummalgi ülemusel oli oma lauaots.

Mörsbergi käigu ajal oli rindel üsna rahulik, kuigi rootslased ja liivimaalased korraldasid öösiti korduvalt paatidega ja muul kombel üle jõe saagiretki venelaste laagrisse. Jõel oli puusild, mille keskel kaks tõstesilda, aga et silda harva kasutati, siis oli see üsna lagunenenud. Veerand miili ülevalpool linna oli suur kosk, kust vesi kohinal ja vahutades alla langes; seda oli linnastki näha ja kuulda. Maikuus ujusid lõhed koseni ja hüppasid siis vastuvett üles, nii et neid oli lihtne püüda. Jõe lähtekohaks peab Mörsberg ekslikult Laadoga järve.

Reisiseltskond peatus Narvas kokku kuus päeva ja lahkus sealt just enne 14 päeva kestnud vaherahu lõppemist. Kindluse mõttes andis ooberst neile 12 miiliks 20 sõdurit saatjaks – kuni ühe tugeva lossini nimega Rakvere. Narvast Tallinna oli 30 miili, mõnes kohas oli see väga hädaohtlik tee, mööda mereranda ja kaljujärsaku serval. Reis kestis neli päeva. Tallinnas võtsid neid lahkesti vastu asehaldur Göran Boije ja lossifoogt Hans Wartmann.

Mörsberg kirjeldab Tallinna kui Põhja-Liivimaa (Ober-Livland) pealinna, tugeva suure lossiga ümara kalju otsas, mis oli niisama kõrge kui linna kõige kõrgem torn – lossis resideeriski eespool mainitud asehaldur.³ Seejärel jutustab Mörsberg linna ajaloost, eriti linna piiramisest venelaste poolt 25 aastat tagasi,⁴ kui venelased olid vallutanud kogu Liivimaa, välja arvatud ainult seesama linn ja Riia. Nüüd on maa suurelt osalt Rootsi kuninga kaitse all. Aastate eest kuulus aga maa saksa orduhärradele, kes olid mõõgaga võitnud ta paganatelt, kes pöörduti ristiusku. Neis linnades ja peamistes koh-

211; Oskar Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, kd. II (1583–1622), Oslo, 1980, lk. 11, 186, 192.

³ Siin märgib Mörsberg, et ta on lisaks lasknud joonistada sellest maast kaardi, mis aga puudub.

⁴ Venelased piirasid Tallinna 1570.–71. ja 1577. a.

tades on nii rahvas ja kodanikud kui ka aadlikud, kellest paljud elavad maal, kõik sakslased, kes räägivad head ülemsaksa keelt. On säilinud mälestus, kuidas see maa oli venelaste poolt vallutatud, kes neid ausaid vaeseid inimesi ülemäära türanlikult kohtlesid, mille kohta olevat kirjutatud üks raamat.⁵ Neist sündmustest laulvat rahvas veel iga päev kõikjal väga kaeblikult.

Mörsberg rõhutab head kohtlemist asehalduri ja lossifoogi poolt. Teda varustati veel ühe kuningliku soovituskirjaga teekonnaks Pärnu, kuhu oli 23 miili. Niiviisi kindlustati kuninga kulul kõik, mis oli reisiks vajalik. Tallinnas oli ta majutatud bürgermeister Jürgen Hühnerjägeri juures.⁶ Too oli juba 85 aastat vana, tal oli tore aiaga maja, kus oli ka Rootsi kuningas mõne aja eest peatunud.⁷ Linnades räägitakse saksa keelt, maarahval on aga oma keel, mis kõlab väga imelikult.

Tallinnast reisis Mörsberg tõllas kolme päevaga Pärnu, peatudes Riisiperes, Koluveres ja Lihulas. Need lossid olid tema meelest üsna vanamoelised, peale selle Rootsi-Vene sõja ajal tugevasti kannatada saanud. Pärnu oli väike tugeva lossiga linn, kõik aga vene kombel ehitatud, niihästi müürid, tornid, majad, kirikud kui ka väravad olid tehtud puidust. Linna oli tihti piiratud ja venelaste poolt tugevasti pommitatud. Linna vallutamisel olid venelased kandnud suuri

kaotusi, aga pärast vallutamist peaaegu kõik tapnud, keda eest leidsid. Linna juures suubus merre jõgi nimega Einbeck.

Pärnu juures oli tookord Rootsi-Poola piir ja siin lahkus Mörsberg oma Rootsi kuninga poolt kaasa antud saatjatest, välja arvatud Dietrich Orgies, "genannt Rutenfeld". Teel Riiga valiti kaudne tee, külastamaks noore aadliku perekonda Lemsalu (Limbaži) lähedal. Mörsberg külastas ka tema kälimehe Franz von Blankenfeldi kodu.⁸ Edasine teekond viis üle Riia, Miitavi ja Vilniuse Königsbergi, kus ka reisikirjeldus lõpeb.

Mörsbergi teekonda on analüüsinud taani ajaloolane Harald Ilsøe, kes on jõudnud tulemusele, et sugugi kõik selles ei vasta tõele. Näiteks on ta ise juurde luuletanud teekonna Taanist Šotimaale ja sealt üle Norra Rootsi. Ta märgib harva täpseid kuupäevi, aga lisaallikate abil on võimalik konstateerida järgmist marsruuti: 3. juulil Veni saar, 9. juulil pulmad Skånes, umbes 21. juulil saabumine Nyköpingi ja 25. juulil audients hertsog Karli juures. Reisikirjelduse kohaselt jättis ta 10. augustil Edinburgi jumalaga kuningas Jamesiga, seilas nelja päevaga Bergenisse, sealt üle Trondheimi Nyköpingi, kus ta oli umbes kümme päeva, misjärel reisis edasi Uppsalasse ja Stockholmisse ning sai 28. augustil passi Kungsöris. See lihtsalt ei sobi faktidega.⁹

⁵ Selle all mõtleb Mörsberg arvatavasti Balthasar Russowi "Chronica der Provintz Lyfflandt..." (1578, täiendatud trükk 1584).

⁶ Jürgen Hünerjäger oli raehärra (mitte bürgermeister) 1557–94 (F. G. v. Bunge. Die Revaler Rathslinie, 1874, lk. 106).

⁷ Selle all viitab Mörsberg nähtavasti Rootsi kuninga Johan III kohtumisele oma poja, Poola kuninga Sigismundiga, mis leidis aset 1589. a. Tallinnas.

⁸ Perekond Orgiesi, *gen.* Rutenbergi sugupuu ei tunne sellenimelist sugukonna liiget, küll aga tema õde Katarinat, kes oli abielus Franz von Blankenfeldiga, kes 1598. a. sai lääniks Olustvere. Katarina isana on antud Philipp Orgies (auf Idel und Sontacken), kellele Poola ajal nähtavasti kuulus ka Soontaga eesti alal (Genealogisches Handbuch der kurländischen Ritterschaft, Görnitz, 1930–42, lk. 678). Selle käsiraamatu andmed tolle aja kohta on aga üsna puudulikud. Idel, hilisema nimega Orgishof (lāti Urga) paikneb 33 km Volmarist (Valmiera) loodes, vt. L.v. Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter

Livlands II, Dresden, 1885, lk. 129 (siinkohal tänu Enn Küngile abi eest käsiraamatuandmete hankimisel). Täiendavaid andmeid pakub Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft. 7. Polnische Akten II 1586–1616 (München, 1973), kus on ära toodud Võnnu (Cēsis) distrikti aadlikest maksu-maksjate nimestikud, aga ainult kihelkondade kaup, ilma mõisate nimedeta. See dateerimata allikas, mis koosneb kahest osast ja pärineb väljaandja arvates 1588.–89. aastast, nimetab esimeses Allendorfi (Alōja) aadlike hulgas Wilhelm Orgiest, kuna Franz Blankenfeld esineb naaberkihelkonna Salisburgi (Māzsalaca) all (lk. 493). Teises on Allendorfi all aga juba Wilhelmi poeg Philipp (Philippus Orgies filius Guilhelmi) (lk. 506), seega peaks see olema hilisem. Franz Blankenfeld esineb jätkuvalt Salisburgis (lk. 508).

⁹ Harald Ilsøe. En malteserridder i Norden. Omkring Augustin von Mörsbergs rejseskildring 1592. – Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel, 4. januar 1991, lk. 89–98).



Moskva kaupmees ja
jalasõjaväelane.

Ka Eesti osas on dateerimisprobleeme. Narva peatuse kirjelduses on mainitud, et oktoobri lõpp oli ligidal, mis hästi ei harmoneeru reisipassi märkmetega, dateering Tallinnas oleku kohta – 19. oktoober (lk. 113) – on Eesti reisi ainuke täpne kuupäev. Kuigi Mörsberg oli katoliiklane, kelle ajaarvamine oli kohalikust kümme päeva ees, jälgis ta oma reisil arvatavasti kohalikku ajaarvamist.

Mörsbergi reisikirjeldus on üsna hästi illustreeritud. Eriti on teda huvitanud riietumiskombed. Narva kirjelduse juures on kujutatud vene kaupmeest ja jalaväelast. Kahjuks puuduvad tekstis mainitud Tallinna ja Pärnu plaanid, leidub aga Liivimaa naiste riietumisnäiteid, nii peenema seltskonna kui ka lihtrahva omi. Viimaste rõivaid kirjeldab Mörsberg vahepeatusel Riias, kus talle on torganud silma paganlikud rõivad. Tema imestust äratasid esmajoones talunaiste rohked kaelaehted. Nende keed koosnevad valgete meretigude karpidest, datliseumnetest või värvilistest kivikestest. Pühapäeviti kandvat nad umbes pähkliisuuruseid kuldseid või hõbedasi kuljuseid. Polevat lihtne vahet teha tüdrukute ja poiste vahel, sest nad kandvat ühesugust soengut, sellist nagu vanasti papid.

Mörsberg on selle reisikirjelduse koostanud 1603. aastal, nähtavasti teel peetud päeviku põhjal. Pärast tema surma, kolm aastat hiljem läks käsikiri ta venna valdusse. Käesoleva väljaande aluseks on fotokoppia Taani Riigiarhiivis.

Väljaandjal on olnud probleeme Eesti kohanimedega. Ivangorod (Jaanilinn) on Mörsbergil kohanimede registris ka Juagrott, mida ta samastab Olaus Magnuse (1539) kohanimemega Janegrot, arvates seda olevat nimeks ka praegu. Samas esineb tal ka Ivangrot, mis on registris õigesti kui Ivangorod koos Narvaga. Lode (Koluvere) on tal Lade, väljaandjal Lede. Riisipere, mis on Mörsbergil Rigesport, polegi leidnud praegust vastet.

Vastandina Ulfeldtile on Mörsberg pealiskaudne vaatleja. Eesti ala on käsitletud ainult kolmel–neljal leheküljel, erilist huvi pakuvad aga illustratsioonid. Mörsbergi reisikiri on siiski huvitav lisandus: Ulfeldti kirjeldus on olnud tuntud juba 17. sajandist, Mörsbergi oma on aga täielik uudsus. Kahjuks on see tehniliselt kena väljaanne varustatud ainult nappide ja tihti puudulike kommentaaridega.



Harilik Liivimaa naiste ja neitsite riietus nii linnas kui maal.



Liivimaa suursuguse naise riietus (koos tütrega).
Üks harilik vanema Liivimaa naise riietus.